

УДК 57.026(Т)873
ББК 26.82.(5)Т 873

**ТАДКИҚОТИ САМТИ ЭКОЛОГИЙ-
ГЕОГРАФИЙ: ЗАМИНАИ
ТАШАККУЛЁБӢ, ОБЪЕКТИ
ОМУӢЗИШ ВА ЧАБӢАӢОИ
ЗЕРИНАЗАРНАМОӢ**

Турдиев Турдӣ Муллоҷонович - номзади илмҳои география, дотсенти кафедраи географияи табиӣи факултети геоекологияи МДТ “ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров” (Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд), e-mail: turdiev5@rambler.ru

Ҳочибоева Меҳрӣ Абдунабиевна - сармуаллимаи кафедраи географияи табиӣи факултети геоекологияи МДТ “ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров” (Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд)

Зайнутдинова Зулфия Абдусамиевна - сармуаллимаи кафедраи географияи табиӣи факултети геоекологияи МДТ “ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров” (Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд), e-mail: zuliya05081977@gmail.com

Рауфова Дилрабо Мавлоновна - магистранти курси 2-юми ихтисоси географияи МДТ “ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров” (Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Хучанд)

**ИССЛЕДОВАНИЯ ЭКОЛОГО-
ГЕОГРАФИЧЕСКОГО
НАПРАВЛЕНИЯ: ПРЕПОСЫЛКИ
ФОРМИРОВАНИЯ, ОБЪЕКТ
ИЗУЧЕНИЯ И
РАССМАТРИВАЕМЫЕ ПОЗИЦИИ**

Турдиев Турди Муллоҷонович - кандидат географических наук, доцент кафедры физической географии геоекологического факультета ГОУ “ХГУ имени академика Б.Ғафурова” (Республика Таджикистан, г.Худжанд), e-mail: turdiev5@rambler.ru

Ходжибоева Меҳри Абдунабиевна - старший преподаватель кафедры физической географии геоекологического факультета ГОУ “ХГУ имени академика Б.Ғафурова” (Республика Таджикистан, г.Худжанд)

Зайнутдинова Зулфия Абдусамиевна - старший преподаватель кафедры физической географии геоекологического факультета ГОУ “ХГУ имени академика Б.Ғафурова” (Республика Таджикистан, г.Худжанд), e-mail: zuliya05081977@gmail.com

Рауфова Дилрабо Мавлоновна - магистрант 2-го курса, специальности география ГОУ ХГУ имени академика Б.Ғафурова” (Республика Таджикистан, г.Худжанд)

**ECOLOGICAL-GEOGRAPHICAL
RESEARCH: PREREQUISITES FOR
THE FORMATION, OBJECT OF
STUDY AND CONSIDERED
POSITIONS**

Turdiev Turdi Mullojonovich - Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Department of Physical Geography, Faculty of Geoecology State Educational Institution, “Khujand State University named after academician B.G.Gafurov” (Republic of Tajikistan, Khujand), e-mail: turdiev5@rambler.ru

Hojiboeva Mehri Abdunabievna - Senior Lecturer, Department of Physical Geography, Faculty of Geoecology State Educational Institution “Khujand State University named after academician B.G.Gafurov” (Republic of Tajikistan, Khujand)

Zaynutdinova Zulfiya Abdusamievna - Senior Lecturer, Department of Physical Geography, Faculty of Geoecology State Educational Institution “Khujand State University named after academician B.G.Gafurov” (Republic of Tajikistan, Khujand), e-mail: zuliya05081977@gmail.com

Raufova Dilrabo Mavlonovna - Master's student of the 2nd course in Geography, State Educational Institution "Khujand State University named after academician B.G.Gafurov" (Republic of Tajikistan, Khujand)

Вожаҳои калидӣ: марҳилаҳои рушди география, тавсифи муқоисавӣ-навишти, таҳлилӣ ва синтезӣ, комплекс (ландшафт)-ҳои территориявӣ, геосистемаҳо, тадқиқоти экологӣ-географӣ, таъзиқовариши антропогенӣ, проблемаҳо ва вазъияти экологӣ.

Дар мақола дар марҳилаи муосири рушди география бақайдгирии тамоюлҳои нав, дар онҳо бештар тавачҷӯҳ намудан ба хусусиятҳои экологии ландшафтҳо ва дар чорчӯбаи онҳо фаҳмиши экологӣ зикр карда мешавад.

Зиёда ба ин, дар фони кушода додани мафҳуми ландшафти географӣ ва ноқомии мундариҷаи тадқиқотҳои пешина, вазифаи асосии тадқиқоти экологӣ-географӣ ва зинаҳои зериназарнамои дар он, пешниҳод карда мешавад.

Ключевые слова: этапы развития географии, сравнительно-описательный, аналитическая и синтетическая характеристики, территориальные комплексы, геосистемы, эколого-географические исследования, антропогенная нагрузка, экологические проблемы и ситуации.

В статье показано, что на современном этапе развития географии регистрируются новые тенденции и в них в основном, особое внимание уделяется экологическим особенностям ландшафтов и в их рамках объясняется понимание экологии.

Более того, на фоне раскрытия понятия географический ландшафт и неполноты содержания прежних исследований, предлагается основная задача эколого-географического исследования и рассматриваемые ступени в нем.

Key words: stages of development of geography, relatively descriptive, analytical and synthetic characteristics, territorial complexes, geosystems, ecological-geographical research, antropogenic load, environmental problems and situations.

The article explains that the present stage of development of geography, new trends are registered and in them, mainly, special attention is paid to the ecological features of landscapes and within their framework, the understanding of ecology is explained.

Moreover, against the background of the disclosure of the concept of geographic landscape and the incompleteness of the content of previous studies, the main task of ecological-geographical research and the stages under consideration in it are proposed.

Натиҷаҳои таҳлили таърихи рушди география инъикос менамоянд, ки вай дар баробари зина ба зина чуқур азхуднамоии қонуниятҳои табиати заминӣ ва ҳаёти одам дар он, якчанд марҳила(этан)-хоро аз сар гузаронидааст. Дар мувофиқа ба ин тавсифи географӣ мунтазам чуқур гашта он аз муқоисавӣ-навишти ба таҳлилӣ ва синтезӣ мубадал гаштааст. Таҳлилҳои географӣ давр ба давр робитаҳои сабабӣ-осорӣ ва амали мутақобилаи компонентҳои қишри географии Заминро, ки он ҳама дар ташаккулёбии симои ландшафти сайёра иштирок менамояд, ошкор менамояд. Дар радифи ин раванд дар география якқатор фанҳои соҳавии хусусӣ по бар ҷо мешаванд ва онҳо ду блоки бузургро, яъне табиӣ-географӣ ва ҷамъиятӣ-географиро, ташкил медиҳанд. Ба чунин дифферентсатсия нигоҳ накарда қисми танавии илмҳои географӣ географияи комплексӣ, пеш аз ҳама омӯзиши комплексҳои территориявӣ боқӣ мемонад.

Дар марҳила(этан)-и муосири рушди география, ки он эпоҳаи афзоиши миқдори аҳоли, рушди инқилоби илмӣ-техникӣ ва антропогенизатсияшавии фаъоли табиати заминиро инъикос менамояд, якчанд тамоюлҳои нав ба қайд гирифта мешавад. Дар чорчӯбаи ҳар яки онҳо бештар ба хусусиятҳои экологии ландшафтҳои муосир диққат дода мешавад ва онҳо чун ташаккулёфтаҳои табиӣ ва табиӣ-антропогенӣ (геосистемаҳо) муаррифӣ карда мешавад. Дар чорчӯбаи чунин нуқтаи назар зери мафҳуми экология аломатҳо ва нишондиҳандаҳои сифати муҳити табиӣ иҳотақунандаи одам фаҳмида мешавад. Онҳо дар муносибат бо талаботи пешниҳодии одам ба шароит ва сарвати табиӣ, ки барои таъмини ҳаёт ва фаъолияти хоҷагидорӣ вай зарур аст, зери назар мегардад.

Дар ин маврид киши географии Замин чун «хона»-и одам (яъне антропоэко система) ё мухити атроф фаҳмида мешавад.

Табиист, ки чунин тадқиқоти самти экологӣ-географӣ дар зери таъсири ҳаёти муосир ба вучуд омадааст. Ҳамзамон мумкин аст вай чун идомаи тадқиқоти анъанавии табиӣ-географӣ ва ландшафт(комплекс)-ҳо бошад, ки натиҷаҳои дасрасшаванда ҳамчун базаи зарурӣ барои тавсифи экологии ҳамгуна территория хизмат менамоянд.

Дар ландшафти географӣ бояд ҳамаи элементҳо ба ҳамдигар таъсиррасон ва ҳамдигар муайянкунанда бошанд. Мафҳуми «ландшафт»-ро мумкин аст ҳамчун комплекси табиӣ-территориявӣ «ландшафти табиӣ» ва бавучудодаи табиӣ-антропогенӣ – «табиӣ-антропогенӣ ва ё ландшафти муосир» қабул гардад. «Ландшафти географӣ –яке аз намудҳои системаҳои географӣ аст¹.

Дар муайян намоии муосир ландшафти географӣ чун геосистема фаҳмида мешавад, ки дар он элементҳои табиӣ ва ҳамаи элементҳои муайянгардидаи ҷамъиятии антропогенӣ-техногенӣ бо ҳам дар робитаанд². Чунин муайяннамоӣ нисбатан фаҳмиши ландшафти географиро васеътар инъикос менамояд ва ҳар шахсро, аз як тараф, ба зериназарнамоии аввалии муайяннамоии он такон медиҳад ва аз тарафи дигар, вай ҳамчун таъминкунандаи асос барои зериназарнамоии ҳамаи ландшафтҳои муосири мавҷудаи сатҳи заминии ҳудудҳои кишии географӣ дар қатори ягона аст.

Бешубҳа чунин услуб (подход) барои пурра омӯхтани раванди антропогенизатсияшавии табиат ва шароити ташаккулёбии ландшафтҳои муосир, чун геосистемаҳои табиӣ-антропогени шароит фароҳам меоварад.

Дар баамалоии ландшафтҳои табиӣ аломатҳои дидашавандаи онҳо бештар характери наботот ба ҳисоб меравад, ки аксар вақт номи ландшафтҳои табииро (даштӣ, бешавӣ, биёбонӣ) ифода мекунанд. Барои ландшафтҳои табиӣ-антропогенӣ чунин аломат ин намуди истифодабарии замин аст, ки унвоннамоии он ҳамчунин номгуӣ ландшафтро (шаҳрӣ, деҳотӣ, киштзор ва ғ) муайян менамояд.

Тадқиқотҳои экологӣ-географӣ он вақт тарҳи амиқи худро инъикос менамояд, ки қувваи инсон ба табиати Замин хело пурқувват мегардад ва он зериназарнамоии тамоми кишии географиро ба миён меғузорад. Раванди зикрӣ дар территорияҳои алоҳида тағйирёбии шароити табиӣ шароити умумии мавҷудияти инсонро хело бад менамояд ва он чун проблемаҳои экологӣ, амиқтараш ҳифзи табиӣ унвон карда мешавад ва ҳол он, ки ҳолати умумии экологии территорияҳо (дар муносибат ба одам) на танҳо тибқи компонентҳои табиӣ, ҳамчунин тибқи ҳолати хоҷагидорӣ, сатҳи саломатии инсон ва сотсиум муайян карда шудааст (Ҷадвали №1).

Ҷадвали №1

Типологияи интегралӣ ҳолати экологии регионҳо

№	Категорияи ҳолати экологӣ	Нишондиҳандаҳо				Роҳҳои беҳнамоии ҳолати экологии территорияҳо
		Табиат	Хоҷагӣ	Сотсиум	Саломатии одам	
1	Шартан каноатбахш	Меъёр (ландшафтҳои табиӣ)	Меъёр	Меъёр	Меъёр	Эҳтимолияти беҳнамоӣ бидуни сарфи назаррас
2	Шиддатнок	Деградацияшавии компонентҳои алоҳидаи ландшафтҳо ва сарватҳои табиӣ	Мураккабшавии фаъолияти хоҷагидорӣ	Ибтидои асосгирии проблемаи экологӣ	Аломатҳои алоҳидаи бадшавии саломатии аҳоли мавҷуд аст.	Беҳнамоии вазъ бо ёрии фаъолияти хоҷагидорӣ стабилӣ, такмилдиҳии технологияи истифодабарии ландшафтҳо ва сарватҳои табиӣ
3	Хатарнок (Критикӣ)	Деградацияшавии назарраси ландшафтҳо ва сарватҳои табиӣ	Заифшавии самаранокии хоҷагидорӣ	Зохиршавии шадидгарди иҷтимоии экологӣ	Бадшавии саломатии гурӯҳҳои алоҳидаи аҳоли	Ҷорабинҳои саривақти нисбати бозсозии сохтори хоҷагидорӣ ва тадқиқи технологияи навини истифодаи заминҳо
4	Бӯхронӣ (Кризисӣ)	Ҷараёнҳои таҳдидкунандаи деградация	Афтиши самаранокии умумии	Шадидгарди иҷтимоӣ-экологӣ	Бадшавии ҳамачонибаи саломатии	Барои беҳнамоии вазъ зарурати сарфнамоии назаррас ба бозсозии

¹ А.В. Антипова. География России. Эколого-географический анализ территории. Учеб. пособие. М.: ПНЭПУ, 2001.-с.14.

² Географический энциклопедический словарь, 1988.

		ландшафтҳо ва сарватҳои табиӣ	хоҷагидорӣ. Таҳдиди пастиавии иқтисодӣ	ҳамчун омили муҳими рушди ҷамъият	аҳолии Афзоиши ғавти бачагон	сохтори хоҷагидорӣ ва инвестицияи назарраси ҳифзи табиӣ бо мақсади бомувозинатнамоии системаи табиатиғиғодабарӣ
5	Садамавӣ	Чараенҳои барнагардандаи деградатсияи ландшафтҳои табиӣ ва азбайравии сарватҳои табиӣ	Сабзиши бойдиҳии хоҷагивӣ. Пастиавии иқтисодӣ	Шадиғарди и иҷтимоӣ - экологӣ рушди ҷамъиятро муайян менамояд	Тамоюли маҳдудғарди и давомнокии умри аҳолии ғавти аҳолии	Инвестицияи ҳело назаррас барои бозсозии решагии сохтори хоҷагидорӣ ва тағйирдиҳии асосҳои муносибати иқтисодӣ ва приоритетҳои (гузариш ба системаи табиатиғиғодабарии ориентири экологӣ дошта
Сарчашмаҳо		Глазовский Н.Ф., Коронкевич Н.И., Кочуров Б.И. ва диг., 1991 –бо иловаи муаллиф				

Бо назардошти чунин мундариҷаи биниши раднамоӣ, мумкин аст вазифаҳои асосии тадқиқоти экологӣ-географӣ омӯзиши муҳити атрофии муосир ва арзёбии ҳосиятҳои экологии (дар муносибат ба одам) геосистемаҳои табиӣ ва табиӣ-антропогенӣ, ки онҳо ташкилдихандаҳои ин муҳитанд, маҳсуб ёбад.

Услуби экологӣ дар география ва ё таҳлили экологӣ-географӣ ин тадқиқоти геосистемаҳои гуногун чун системаҳои экологии иборат аз ду зерсистема - ядро, ё «хуҷаин», ва атрофии он, «муҳит» аст. Дар сифати ядро одам, аҳолии пешбарӣ карда мешавад. Чунин варианти антропоцентрики таҳлили экологӣ-географӣ ба баҳисобгирии талаботи экологии одам ба муҳити табиӣ атроф нигаронида мешавад.

Таҳлили як зумра адабиётҳои нишон медиҳад, ки дар онҳо бештар талаботи табиӣ ва биологии одам ба муҳити атроф зериназар мегардад.

Дар арзёбии талаботи экологии одам ба муҳит дар ҳайъати он бидуни талаботҳои табиӣ биологӣ ҳамзамон талаботи характери иқтисодӣ, иҷтимоӣ, маданӣ ва интулектуали доштаро бояд зери назар намуд, ки онҳо низ тариқи ин ё он ченак бо муҳити атроф пайвастанд.

Дар раванди таҳлили экологӣ-географӣ арзёбии талаботи экологии одам ба муҳит дар шакли муайяннамоии иқтидори экологӣ-сарватии территорияҳо ва ҳосиятҳои табиӣ экологан зарурии ландшафтҳои алоҳида роҳандозӣ мегардад.

Дар чараени таҳлили экологӣ-географӣ зериназарнамоии таъсирот ва таъзиқоварии антропогенӣ ба табиат нақши муҳимро иҷро менамояд.

Таъсироти антропогенӣ ин шаклҳои гуногуни таъсир ва фишороварии одам ба табиат дар раванди ҳаёт ва фаъолияти вай аст. Таъсироти антропогенӣ метавонад компонентҳои алоҳидаи табиӣ ва дар умум комплексҳои табииро фарогир бошад.

Аломатҳои дидашавандаи берунаи таъсироти антропогенӣ намуд (шакл)-и истиғодабарии замин аст, ки он характери таъзиқоварии техногенӣ ба ландшафтро инъикос менамояд.

Ченаки миқдорӣ ва сифатии таъсироти антропогенӣ таъзиқоварии антропогении умумӣ аст, ки он суммарӣ дар доираҳои намуди истиғодабарии замин ва зичигии фонии аҳолии муайян карда мешавад.

Натиҷаи таъсироти антропогенӣ метавонад характери мусбӣ ва манфӣ дошта бошад, ки охиринаш ҳамчун бавучудоварандаи проблемаҳои экологӣ аст ва роҳандозии чорабиниҳои дармувофиқавӣ оид ба ҳифзи табиатро талаб менамояд.

Барои мақсадҳои таҳлили экологӣ-географии территорияҳо зериназарнамоии намудҳои истиғодабарии замин (*аз нуқтаи назари таъзиқоварии техникӣ ва дараҷаи дигаргунонамоии ландшафти табиӣ дар ҳудудҳои харяки онҳо*) ҳело муҳим аст.

Дар таҳлили экологӣ-географии территорияҳо дар сифати ченакҳои таъзиқоварии антропогенӣ баҳои таъсироти суммарӣ ба табиат, таъзиқоварии техногенӣ ва аҳоливӣ, ку онҳо омилҳои асосии бавучудоеи проблемаҳо ва вазъияти экологиканд, интиҳоб карда мешавад.

Проблемаи (табиатҳифзӣ) экологӣ ин ҳодисаи номусоиди экологӣ, ки дар натиҷаи таъсироти антропогенӣ ба муҳити атроф ба вучуд меояд ва он ба тағйирёбӣ, вайроншавӣ ва барҳамхӯрии компонентҳои алоҳидаи табиӣ, чараенҳои табиӣ муҳид- ва сарватбарқарорнамоӣ оварда мерасонад, ки дар навбати худ ба шароити хоҷагидорӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва шароити сиёсии ҳаёти инсон таъсир манфӣ мерасонад, аст.

Вазъияти экологӣ ин арзёбии экологии территорияи муайян дар асоси таҳлили сохтори геосистемавии вай аз рӯи нишондиҳандаҳои комплекси дар муносибати экологӣ тавсифдиҳандаи тағйирдиҳии антропогении ҳосиятҳои табиии муҳими ҳар як геосистемаҳо аст. Амалан вазъияти экологӣ чун ареал муайян карда мешавад, ки дар дохили он тағйиротҳои номусоиди экологии компонентҳои муҳити табиии ошкоршаванда баробар чун проблемаҳои экологӣ зери назар мегардад.

Ошкорнамоии чунин проблема ва вазъиятҳои экологӣ этапи хотимавии омӯзиши экологӣ-географии ҳамагуна территорияҳо маҳсуб меёбад.

АДАБИЁТ

1. А.В.Антипова. География России. Эколого-географический анализ территории. Учеб.пособие. М.:ПНЭПУ, 2001.-с.14, 22-23.
2. Географический энциклопедический словарь, 1988.
3. Маисеев Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. М.:МНЭПУ, 1994.47 с.

LITERATURE

1. A.V. Antipova. Geography of Russia. Ecological-Geographical territory analysis 2001, p.14, 22-23.
2. Geographical Encyclopedic dictionary, 1988.
3. Maiseev N.N. Modern antropogenesis and civilizational faults, 1994, p. 47.